

KREEKLASED JA IDAMAAD

BIBLIOTHECA CONTROVERSIARUM

SARJA KOLLEGIUM

Hent Kalmo (Tartu Ülikool)

Tiina Kirss (Tartu Ülikool)

Hasso Krull (Tallinna Ülikool)

Rein Raud (Tallinna Ülikool)

Marek Tamm (Tallinna Ülikool)

Tallinna Ülikool

Walter Burkert

KREEKLASED JA IDAMAAD

HOMEROSEST MAAGIDENI

Saksa keelest tõlkinud Jaan Lahe

Kommenteerinud Mait Kõiv

Tallinna Ülikooli Kirjastus

Tallinn 2016

Bibliotheca CONTROVERSIARUM

Bibliotheca Controversiarum

Walter Burkert

Kreeklast ja Idamaad: Homeroosest maagideni

Tõlgitud väljaandest:

Walter Burkert

Die Griechen und der Orient: Von Homer bis zu den Magiern.

3., durchgesehene Auflage. München: Verlag C. H. Beck 2009

Raamatu tõlkimist toetas Looreni tõlkestipendium

[lo:rən]

Übersetzerhaus Looren

Tõlke konsultant Mait Kõiv

Keeletoimetaja Sirje Laidre

Kujundanud ja küljendanud Sirje Ratso

Sarja makett: Rakett

© Walter Burkert, 2009

Autoriõigus (tõlge): Jaan Lahe, 2016

Autoriõigus (järelsõna ja kommentaarid): Mait Kõiv, 2016

Autoriõigus: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2016

ISSN 1736-9398

ISBN 978-9985-58-818-5

TLÜ Kirjastus

Narva mnt 25

10120 Tallinn

www.tlupress.com

Trükk: Pakett

SISUKORD

Eessõna	7
Sissejuhatus. Klassikaline Kreeka idamaisel taustal	9
I Tähestik ja kirjakultuur	31
II Homeros kui orientaalse ajajärgu luuletaja	38
III Ida ja lääne tarkuskirjandus ning kosmogoonia: filosoofia eelajaloost	78
IV Orpheus ja Egiptus	113
V Pärsia ja maagid	152
Järelsõna. Kreeklased, Idamaad ja Walter Burkert (<i>Mait Kõiv</i>)	189
Märkused	209
Lühendid	243
Idamaised alliktekstid	244
Valik kirjandust	247
Nime- ja aineloend	260

EESSÕNA

Külastades 1996. aasta aprillis Veneetsia ülikooli, pidasin ma seal neli loengut (nn *Lezioni Veneziane*) Kreeka ja Idamaade varastest sidemetest. Loengutele sai osaks interdistsiplinaarne vastukaja. Tänu Claudia Antonetti ja Lucio Milano initsiatiivile ilmusid need 1999. aastal pealkirja all „Da Omero ai Magi“ Marsilio Editori kirjastuses. Üldisest huvist loengute vastu sündisid prantsuskeelne („La tradition orientale dans la culture gecque“, Paris: Macula 2001) ja hispaaniakeelne („De Homero a los Magos“, Barcelona: El Acanilado 2002) tõlge.

Saksakeelse väljaande jaoks, mis on ilmunud tänu C. H. Becki kirjastusele, on tekst uuesti läbi töötatud ja seda on täiendatud. Uut materjali sisaldab eeskätt 4. peatükk. Loengute formaat nõudis lühendamist ja teatud asjade rõhutatud esiletoomist. Niipalju kui oli võimalik, on loengute stiili säilitatud. Kuid see teema, mis alles hiljuti oli marginaalne, nimelt „orientaalne“, on muutunud viimastel aastatel mitmekülgse ja elava rahvusvahelise uurimise objektiks. Pidada siin sammu, ohverdamata loetavust õpetatusele, ei olnud seejuures kergesti saavutatav eesmärk.

Tagasivaatavalt tänan veel kord proua professor Claudia Antonettit Veneetsias ning ka härra Stefan von der Lahri ja proua Bettina Sengi Becki kirjastusest nende huvi ja tegusa koostöö eest.

SISSEJUHATUS

KLASSIKALINE KREEKA IDAMAISEL TAUSTAL

Homeros arvas, et kükloobid on ohtlikud metslased oma isolatsiooni tõttu:

Sest kükloobid ei tunne ka veel punakülgisi laevu
ning puuseppigi neil pole, kes teha targasti oskaks
kaunisti-kaarjaid laevu, et neil oleks võimalik meestel
kaugeis linnades käia – sel viisil, kui tihti ju laevul
merdpidi sõidavad meil mehed, üksteist

vaatama minnes.^{1*}

Niimoodi siis elavad kükloobid looduslikus paradiisis, kus pole põlluharimist, veini, linna ega riiki. Kultuur rajaneb kontaktil võõra ja kauega, mis tänu laevadele loob võimaluse „näha paljude linnu ja tunda ka kõiksugu kombeid“.² Nagu iga tsivilisatsioon, nii vajab ka Kreeka tsivilisatsioon kultuuridevahelisi kontakte.

Teisiti tavatseb kreeklasi näha euroopa traditsioon, eriti koolitraditsioon, mille järgi kreeklased on ainulaadsed ja isoleeritud, „klassikalised“. Nüüd on muidugi klassika kui tunnustatud norm meie multikultuursest maailmast kadunud ja seda ei saa ennistada. Teatud piiratud ulatuses on

* Tsiteeritud August Annisti tõlke järgi (Homeros, Odüsseia. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1963). Nii ka hiljem, kui pole märgitud teisiti. *Tlk.*

mõttekas rääkida „klassikalisest Kreekast“ kui kultuurist, mis sai kord eeskujuks ja mida on üldiselt jälgendatud – esmalt kõikjal Vahemere maade piirides, seejärel idas ning lõpuks ka ladinakeelses läänes, kus leidis viimaks aset antiikkultuuri renessanss. Euroopa ei kanna asjata kreeka päritoluga nime ja kergesti unustatakse ka, et Euroopa jagab Kreeka pärandit koos islamiga.

Kuidas peaks aga „klassika“ sobima kokku isolatsiooniga? Igal juhul võis vaatenurkade kuhjumine sellise mulje tekitada. Renessansiajastu muutis kõige klassikalise imetlemise programmiks ning ajendas samal ajal ajaloolist vaateviisi tõlgendama kultuuri allakäigu ja taassünni kategooriates. Valgustusajastu arendas seda edasi. Sellega koos paistis antiikse, eeskujuliku kultuuri arenemine erilises algupärasuse valguses, justkui oleks tõeline, hea ja ilus võrsunud ühel kindlal ajal ning normatiivsel kujul inimkonna olemusest iseenesest.

Siiski hakkas just uus algatus ajaloouurimises 19. sajandi alguses murendama ideed klassikalise Kreeka isolatsioonist.³ Pärast seda, kui Napoleoni sõjad olid (eeskätt Saksa-maal) natsionalismilainega lõpule jõudnud, näis olevat selge, et kultuur pidi olema rahvuskultuur. Just nendesse aastatesse langeb indoeuroopa keelte suguluse avastamine, mis püstitas barjääri „semiitide“, Vana Testamendi heebreallaste vastu.⁴ Homeros, keda Robert Wood oli juba 1769. aastal nimetanud „originaalgeeniuseks“,⁵ ilmus nüüdsest peale pigem kreeka päritolu geeniusena, saksa ja kreeka kultuuri ning protestantluse liidu kehastusena, andes

tõuke ka uuesti organiseeritud humanitaargümnaasiumi tekkimisele.

Selle tulemuseks oli, et just „Kreeka-uuringute“ ja gümnaasiumi valdkonnas tajuti vaevalt vanaaja uurimise kõige tähtsamat edusammu – vanade idamaade taasavastamist tänu hieroglüüfide ja kiilkirja dešifreerimisele. See avastus viis tõendatud antiikajalugu ligi kaks aastatuhandet ajas kaugemale ja muutis vanad kõrgkultuurid ka originaalkeeltes kättesaadavaks. Paralleelselt kadunud kirjanduste avastamisega kulgesid süstemaatilised väljakaevamised Egiptuses ja Mesopotaamias (1842–55) ning seejärel ka Kreekas. Seejuures pidid jõuliselt arenevad teadusvaldkonnad, nagu orientalistika ja egiptoloogia, Vana Testamendi teadus ja klassikaline filoloogia, kehtestama end arheoloogia ja filoloogia valdkonnas siiski omaaette erialadena. Aeg-ajalt andis endast märku selgesti väljendatud antiseimism. Eduard Meyeri terviklik nägemus vanaajast jäi pigem erandlikuks.⁶ Valdkondade piiritlemine täitis omaenda identiteedi kindlustamise ülesannet.

Uue impulsi andsid ka 20. sajandi alguse avastused: tänu Fredric Hroznyle muutus 1915. aastal ligipääsetavaks hetiidi keel. 1930. aastal dešifreerisid semitistid ugariti kirja.⁷ Sellega olid vanad idamaad viidud otsejoones tihedasse kontakti kreeklastega niihästi Väike-Aasias kui ka Vahemere ääres. Lisaks sellele ilmnes, et hetiidi keel on indoeuroopa keel ja oli seega vaba semiidi häbimärgist. 1930. aastal kirjutas Walter Porzig Illujankast ja Typhonist. 1935. aastal avaldas E. Forrer esimesed teated Kumarbi

kohta.⁸ Siiski hoomas tollal klassikaliste filoloogide seas uusi dimensioone ilmselt üksnes Franz Dornseiff, kes oli peaaegu kõrvalseisja. „Millal loobutakse ametlikult kolklikust kujutlusest, nagu oleksid rahvad ajavahemikus 1000–650 eKr olnud üksteisest eraldatud?“ küsis ta 1935. aastal.⁹

Murrang toimus tähelepanuväärsel viisil pärast 1945. aastat koos hetiidi tekstide „Taevane võimuvõitlus“ ja „Ullikummi“ publitseerimisega.¹⁰ Et need tekstid ja nende mütoloogia olid väga lähedased Hesiodose „Teogooniale“, oli vaieldamatu. Varsti pärast seda, 1952/53. aastal dešifreeriti lineaarkiri B, hilise pronksiaja silpkiri Kreetalt, ja selgus, et see on kirjutatud kreeka keeles.¹¹ Tähelepanuväärsed on T. B. L. Websteri ja D. L. Page'i publikatsioonid. Cyrus Gordon lõi mõiste „pronksiaegne koinee“.¹² Talle astus siiski vastu Alfred Heubeck, kes juhtis tähelepanu sellele, kui kaugel on Homerose maailm Mükeene maailmast ning tuletas rõhutatult meelde hilisemaid kontakte Idamaadega, näiteks kirja ülevõtmist.¹³

Näib, et kultuure ühendav vaateviis on tänaseks lõplikult võitnud ja muutnud sellega oluliselt meie pilti kreeka kultuuriloomest. Ka see on tingitud meie kaasajast. Kasvas globaalühiskonnas on Euroopa väike poolsaar, mida asustab kahanev vähemus, kuid mida ümbritsevad kasvavad eneseteadlikumad enamused. Veel selgem on muutunud olukord USAs, kus nn õhtumaa kaob tasapisi silmist. Kriitika, osaliselt selgelt väljendatud agressiivne kriitika, on suunatud mineviku Euroopa väidetavale intellektuaalsele ainulaadsusele, „surnud valgele mehele“ (*dead white men*)

ja seega otseselt ka Euroopa vaimsele alusele – kreeklastele kui vanimatele „surnud valgetele meestele“. Eriti suurt tähelepanu on äratanud Martin Bernali raamat „Black Athena, The Afroasianic Roots of Classical Civilization“,¹⁴ mis heidab ette, et Euroopa ja iseäranis Saksa traditsioon olevat rassistlikust eelarvamusest tingitult alahinnanud pronksiaaja Egiptuse saavutusi kultuuri vallas. Töö koos edusammude ja kasvava huviga kestab edasi, olemata veel lõpule jõudnud, ning on avatud edasistele leidudele ja uutele vaatenurkadele.¹⁵

Järgnevalt selgitatakse varaste kreeklaste keskkonda nende idamaiste naabrite vaatenurgast. Meie mõiste „idamaine“ on loomulikult problemaatiline, kuivõrd see on kujundatud piinlikkust tundmata, lähtudes meie läänelikust seisukohast: kuidas peaksid küll alad, mis asuvad Euroopast idas või kagus – Väike-Aasia, Iraak, Iraan, Süüria, Palestiina ja Egiptus –, kujutama endast ühtsust ja mitte omapäraste, kuid alati omaette käsitletud kultuuride paljusust? Siiski – seal on tekkinud esimesed kõrgkultuurid, mis on eksisteerinud enne kreeka kultuuri ja sellega samaaegselt. Need peaksid andma „Kreeka imele“ tema tausta ja konteksti, kuid mitte nii, et sellest peaks tegema kausaalseid järeldusi.

Kultuurilisi saavutusi on võimalik vaid osaliselt ja katseks taandada mõjukatele põhjustele. Paljas mõjude nentimine on ikka veel mitterahuldav. Jääb küsimus, mis on neist mõjudest, sageli ettenägematul viisil, saanud. Kõigis paigus on peaaegu enesestmõistetav, et kaasa ja üle võetakse see,

mis on atraktiivne, nagu seda on kunsti- ja staatuseesemed, aga ka igasugused tehnikad ja ideed. Liiga sageli tuleb ette ka negatiivseid kokkupuuteid – kokkupõrkeid, röövimist ja rüüstamist, vallutamist, kurnamist ja rõhumist. Küsimusele, kas kokkupuutesse sattumine eduka arenguga häirib olemasolevaid sotsiaalseid ja majanduslikke süsteeme või see koguni hävitab need, vastatakse ajaloolisest reaalsusest lähtudes erineval viisil. Just need protsessid on kõike muud kui triviaalsed. Nii palju kui on võimalik vaadelda kultuuriliste vastastikmõjude dünaamikat, saab võimalikuks veenavam kirjeldamine ja ilmuvad nähtavale süvadiimensioonid.

Mis on kreeklaste maa, seda on geograafiliselt vaevalt piisavalt määratletud.¹⁶ Sellal kui isegi tuumikalal, Balkani poolsaare lõunaosas, on siin-seal veel juttu „barbaritest“, leidub kreeklasi juba alates pronksiajast 2. aastatuhandel eKr Egeuse mere saartel, Kreetal ja Küprosel, Väike-Aasia rannikul ning isegi Lõuna-Itaalias ja Ida-Sitsiilias. Juba tollal olid olemas kontaktid ja vastastikku suheldi kõigis suundades. Kõige varasemad kõrgkultuurid tekkisid Kreekast idas ja lõunas – Mesopotaamias ja Egiptuses koos Süüria/Palestiina kui nende ühenduslülina ning Anatoolia ja Iraaniga kui lähimate naabritega. Neid kultuure iseloomustab kõrge ühiskondlik ja majanduslik organiseeritus koos kirja endastmõistetava kasutamisega ning valitsemis- ja majandussüsteemiga, mille keskusteks olid kuninga õukonnad ja templid. 3. aastatuhande algusele järgnes 2. aastatuhande vaheldusrikas ajalugu selle tõusude ja mõõnadena – me räägime keskmisest ja hilisest pronksiajast. Tollal

ulatus ida kultuurisüsteem Euroopast kaugemale – koos vanakreeta minoilise kultuuriga tekkis esimene Euroopa kõrgkultuur küllaltki sarnases stiilis paleedega kui võimuga majanduskeskustega ning lineaarkirjaks A nimetatud silpkirjaga, mida pole küll veel dešifreeritud. Siiski oli see kultuur ilma monumentaalsete templiteta. Väikese hiline misega Mükeene kultuuri arengus järgnes Mandri-Kreeka oma paleedega Mükeenes, Tirynsis, Pyloses ja Teebas ning edasiarendatud silpkirjaga, lineaarkirjaga B (mis dešifreeriti 1952. aastal). Mükeenlased rääkisid kreeka keelt.¹⁷

Mingi kummaline katastroof pühkis umbes aastal 1200 eKr enamiku hilispronksiaja kultuure Egeuse mere ja Väike-Aasia ruumist, Kreekast, Kreetalt, Palestiinast, Süüriast ja Anatooliast minema. Paleed, monumentaal-arhitektuur, ka metallitöötlemine unustati sajanditeks, loobuti kirjasüsteemidest ja need unustati. Napilt jäid puutumata Egiptus ja Mesopotaamia. Mis olid selle katastroofi põhjused – kas välisvaenlase sissetung, sotsiaalmajanduslik langus, epideemia või põud¹⁸ –, ei ole tunnistajate vaikimise tõttu üheselt mõistetav. Seejärel kujunes Vahemere piirkonna idaosas välja uus, väiksemates mõõtmetes maailm vilistidega* Palestiinas, õitsvate Foiniikia

* Rahvas, kes asus tänase Palestiina rannikualadele 12. sajandi algul eKr seoses hilispronksiaja kultuure tabanud purustustega. Nende nime tus „palastu“ on andnud Palestiinale piirkonna praeguseni püsiva nime. Vanas Testamendis on neid nimetatud vilistideks ja vaadeldud iisrael laste vaenlastena. Mitmete uurijate arvates olid nad kreeka päritolu. *Joonealused kommentaarid Mait Kõivult, kui pole märgitud teisiti.*

linnade Tüürose ja Siidoniga põhjas ning seejärel foiniiklaste, aramealaste* ja luuvialaste** väikeste kuningriikidega, mis ulatusid Süüriast kuni Kesk-Anatooliani. Suuremate kuningriikidena arenesid Früügia*** kuningriik Kesk-Anatoolias ja Urartu kuningriik**** sellest ida pool, Vani järve ümbruses.

Muutus, kriis ja edasimineku toimusid selles maailmas eeskätt tänu kolmele tegurile: õitsvale merekaubandusele, mis jõudis koos metallikaubandusega läände, Assüüria riigi sõjalise ekspansiooni survele idast ning lihtsa kirjasüsteemi läbilöömisele, mis murdis kirjaoskuse välja kuninglik-preesterliku bürokraatia valdkonnast ja tegi selle kättesaadavaks üksikisikutele. See oli olukord, milles viimaks tsivilisatsiooni keskus nihkus Lähis-Idast Vahemere piirkonda. „Lähis-Läänele“ kõige lähemad idapoolseist

* Semiidi rahvas, kes II ja I aastatuhande vahetuse paiku eKr imbus järk-järgult Araabia kõrbealadelt neid ümbritsevasse riikidesse Mesopotaamiast Süüriani. Paljudes riikides tõusid võimule aramea dünastiad; aramea keelest sai I aastatuhande jooksul eKr Ees-Aasia levinuim kõnekeel.

** Indoeuroopa keelt kõnelev rahvas Väike-Aasias. Luuvikeelsed dünastiad valitsesid mitmetes nn Uus-Hetiidi riikides pärast Hetiidi impeeriumi langust u 1200 eKr.

*** Väike-Aasia kesk- ja lääneosas 10.–7. sajandil eKr domineerinud kuningriik; pealinn Gordion. Kreeka pärimuse järgi oli riigi võimsaim valitseja kuningas Midas, kes esineb hilise 8. sajandi eKr assüüria allikais Mita nime all. Kreeka pärimuse järgi purustasid riigi kimmerlased – 8.–7. sajandil eKr Musta mere põhjarannikul elanud rändhõimud.

**** Tänapäeval kurdi aladel võimutsenud riik, mille hiilgeaeg langes 8. sajandisse eKr.

rahvaist olid aga kreeklased. Neil olid nende võimalused, nende õnn, nende „ime“.¹⁹

Ideed maailmavalitsejast oli Mesopotaamias propageeritud juba ammu – „kõige kuningas, nelja ilmakaare kuningas“ oli seal traditsiooniline kuningatiitel. Siiski olid Assuri kuningad Põhja-Mesopotaamias need, kes muutsid taolise ideoloogia agressiivseks reaalsuseks ja panid aluse vana-aja esimesele maailmariigile. Samaaegselt koos võimeka sõjaväe organiseerimisega hakkasid nad aastast aastasse ründama naaberhõime, -vürstiriike ja -linnu. Need rüüstitati, neid sunniti maksma tribuuti, nende elanikud küüditati vastupanu korral ja nende asulad hävitati. Assüürlaste löögisuund pöördus aina enam läände, Süüriasse ja Lõuna-Anatooliasse. Assurnasirpal* jõudis 9. sajandil eKr Vahemereni. Ekspansiooni ja võimu kõrgpunkt langeb pärast korduvat tagasilangemist 8/7. sajandisse: Damaskus vallutati umbes 800., Iisrael 722., Küpros umbes 700. aastal eKr; Sargon** jättis sinna ühe kiilkirjaga steeli.²⁰ Tolal toimus koguni üks merelahing joonlaste*** ja assüürlaste vahel Tarsose juures Kiliikias****.²¹ Siidon***** hävitati

* Assüüria kuningas 883–859 eKr.

** Assüüria kuningas 721–705 eKr.

*** Üks kreeklaste etnilistest gruppidest; asusid Atikas (nende hulka kuulusid seega ka ateenlased), Egeuse mere saartel (näiteks Euboial ja Samosel) ja Väike-Aasia läänerrannikul, kus paiknesid nende silmapaistvad linnad Mileetos, Efesos jt.

**** Piirkond Väike-Aasia lõunarannikul (praeguse Adana ümbrus), otse Küprose vastas.

***** Üks tähtsamaid Foiniikia linnriike Liibanoni rannikul.

põhjalikult 670. aastal, Egiptus langes assüürlaste valitsuse alla ajavahemikus 671–655. Jeruusaleem suutis end tollal diplomaatia abil päästa. Kui Ida-Anatoolias oli Urartu kaua vaenlasele vastu seisnud, murdus ta umbes aastal 700 põhja poolt tulnud kimmerlaste invasiooni tagajärjel. Nad hävitasid ka früüglaste kuningriigi ja mõningad kreeklaste linnad Väike-Aasias.²² Just tollal võis sealt lääne pool, Lüüdias haarata võimu usurpaator Gyges.^{*23}

Ilmselt sai tema riigile osaks eriti õitsev kullatootmine Paktolose jõe ääres Sardese lähedal. Gyges otsis kontakti Assüüria kuninga Assurbanipaliga Ninivest ja sõlmis temaga lepingu, mida Ninive pidas pigem tribuudikohustuslikuks vasallistaatuseks.²⁴ Kreeklastele jättis „kulla poolest rikas“ Gyges püsiva mälestuse²⁵; seejuures olid Väike-Aasia Kreeka linnad üksteise järel allutatud Lüüdia riigile.

Sõjalised vallutused ei ole enam tänapäevase ajalookirjutuse lemmikteema. Et need võivad aga avaldada terve rahvaste kultuurilisele arengule tõeliselt laastavat mõju, seda ei saa ignoreerida. Kreeklastel oli omal ajal, Assüüria ülevõimu perioodil, õnne – pealetungijad idast küll puudutasid neid, kuid ei hävitanud. Seega olid mõjud pigem positiivsed.

Vahemere kaubandust arendasid esimestena foiniiklased,²⁶ kes kauplesid eelkõige selliste luksuskaupadega nagu purpur ja parfüümid. See kaubandus ulatus Kreeka

* Väike-Aasias 7. sajandi esimesel poolel eKr esile tõusnud Lüüdia riigi kuningas (valitses u 675–645 eKr), kes rajas uue dünastia ja pani aluse Lüüdia võimsusele.

saarteni²⁷ ja seejärel ka emamaa linnadeni. Siiski saabusid – arvatavasti põgenikena – ka oluliste oskustega käsitöölised. Nähtavale ilmusid ida kultuuri olulised saavutused: monumentaalne kiviarhitektuur, pronksi- ja ka elevantiluu töötlemine, terrakotamatriitsid. Samal ajal hakkasid foiniiklaste kõrval ja nendega konkureerides Vahemere kaubanduses osalema ka kreeklased. Aina enam haarati sellesse kaubandusse kaasa lääs – Kartaago*, Sitsiilia, Lõuna-Itaalia, Sardiinia ja Hispaania. Oluliseks keskuseks ida ja lääne vahel oli 9/8. sajandil Euboia**, kuhu rajati uuesti Eretria. Üks euboialaste asula tekkis Pithekussaisse (Ischia)***. 7. sajandil eKr, pärast Kerkyra koloniseerimist****, hakkas juhtrolli mängima Korintos, ja seda iseäranis läänepoolses kaubanduses. Idas võisid joonlased saada kasu Süüriasse/Mesopotaamiasse kulgevast nn Kuningateest, mis oli tekkinud Gygeše initsiatiivil.²⁸ Ajalookirjutus ei ole alati pannud tähele, et joonlaste märkimisväärne tõus kreeklaste

* Foiniikia linna Tüürose koloonia Põhja-Aafrika rannikul (praeguses Tuneesias); rajatud traditsioonilise kronoloogia järgi 814. aastal eKr.

** Joonlaste asustatud suur saar Kesk-Kreeka ranniku lähedal Egeuse meres. Euboia linnriigid Halkis ja Eretria olid 8.–6. sajandil eKr Kreekas meresõidu ja kaubanduse poolest ühed silmapaistvamad – suuresti just euboialaste eestvõttel arenesid kontaktid Idamaadega ja rajati esimesed kolooniad Itaalias.

*** Itaalia ranniku lähedal Türreeni meres asuv saar, mida kreeklased nimetasid Pithekussai (ahvisaared; Ischia on praegune nimi). Peamiselt euboialaste kolonisatsiooni tulemusel tekkis seal 8. sajandil eKr suur kreeklaste kaubanduskoloonia, kust lähtuvalt suheldi Itaalia asukatega.

**** Kerkyra (ka Korkyra) – praegune Korfu saar Kreeka looderannikul; kreeklased koloniseerisid selle 8. sajandi lõpul eKr.

kultuuriliseks hegemooniks algas alles Gygease valitsusajal. Lüüdia kuningriik oli ilmselt Kreeka ja Assüüria maailma ühenduslülili.²⁹ Juba 7. sajandil olid joonlased saavutanud kontakte ka Egiptusega.³⁰ Kui foiniiklased jäid ka konkurentideks, puudutasid assüürlaste rünnakud neid tugevalt. Nende keskus nihkus Tüürosest Kartaagosse.

Sellal kui assüürlaste võim saavutas oma haripunkti Egiptuse vallutamise (671–655), tõi Assurbanipali valitsus (668–631) siiski pikemat aega kestva sisemise rahu ja sellega ka jõukusel rajaneva kultuuritõusu. Assurbanipal oli ainus Assüüria kuningas, kes oskas lugeda ja kirjutada. Ta laskis rajada tolle mahuka Ninive raamatukogu*, mille avastamisel oli määratud saada assüroloogias pöördelise tähtsusega sündmuseks. Üks silmanähtav kultuuriline uuendus, mis levis Lüüdia ja Joonia kaudu kõikjal kreeklaste seas ja mis sai väga populaarseks, oli lebamine olenutel. Hästi tuntud võtmetähendusega allikas selle kohta on ühe prohvet Aamose teksti kõrval üks Ninivest pärinev reljeef – „Assurbanipali aiapidu“. Sama pildiskeem esineb paljudes kordustes.³¹

Varsti pärast Assurbanipali surma hävitasid assüürlaste võimu äkitselt babüloomlased ja Iraani meedlased, kes

* Ninive – Assüüria muistne pealinn, kus paiknenud kuningalossi lasi Assurbanipal koondada tervet varasemat mesopotaamia kultuuri hõlmava kiilkirjatahvlite kogu. Assüüria purustamise ja Ninive hävitamise käigus 612. aastal eKr hävis loss tules, mistõttu savitahvlid konserveerusid. Raamatukogu väljakaevamine 1840. aastatel tõi seega päevavalgele suure osa mesopotaamia kirjandusest.